

HELJO MÄND • LILIAN KIVI • MILVI ROOSLEHT

KARU-AABITS

Kaas ja illustratsioonid: Vive Tolli

Toimetaja Margit Ross
Küljendaja Tiia Linkvist

Täname Viimsi Pargi Lasteaia õpetajaid heade nõuannete eest.

Tallinn, 2004

ISBN 9985-0-1555-X

© Heljo Mänd, Lilian Kivi, Milvi Roosleht, 2004

© Kirjastus Koolibri, 2004

Kõik õigused on kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku eelneva kirjaliku nõusolekuta pole lubatud ühtki selle raamatu osa paljundada ei elektroonilisel, mehaanilisel ega muul viisil.

Postiaadress: AS Koolibri, pk 223, 10503

Asukoht: Lehola 8/Hiiu 38, Tallinn

www.koolibri.ee

Lugemiseks õpetajale ja lapsevanemale

Sellest ajast alates, mil pandi kirja „Karu-Aabitsa” seniste väljaannete pedagoogile määratud osa, on toimunud muudatusi nii last kooliks ettevalmistava tegevuse olemuses kui ka kooli õppekavades ja tegevuses.

On selgunud, et häälikupikkuse täpsem eristamine on arengupäraselt jõukohane ainult osale (5–6-aastastest) lastest, teised jõuavad sobivasse arengustaadiumi alles koolis. Lasteaias piisab sellest, kui laps hakkab vahet tegema tavalise lühike- ja sellest pikemalt kõlava hääliku vahel. See aitab tal aru saada, miks raamatus on sõnades mõnel pool kõrvu kaks ühesugust tähte.

Uuringud kinnitavad, et uurimise ja avastamise tegevusena pakub just 5-aastastele lastele huvi tutvuda sõnades kõlavate häälikutega, seevastu 6-aastased eelistavad tegelda tähtede ja lugemisega.

Sellest lähtuvalt on hea ka „Karu-Aabitsaga” tegeldes jaotada häälikuid täis- ja kaashäälikuteks, uurida nende sõnades esinemise järjekorda, rakendada mitmesistes mängudes mitut meelt ja lapseomast ülekandmisvõimet.

Uurimine ja avastamine on lapse üldise vaimse arengu soodustaja.

Vaadeldes, kuulates; võrreldes, otsides sarnasusi ja erinevusi, sarnasuse alusel rühmitades-korrastades, erinevuse alusel järjestades; üldistades ja ühist välja tuues arenevad lapse tajud (uurida maailma kõiki meeli ja oma kätt kasutades), mõtlemine, mõtestatud mälu ja kujutlused. Nende psüühiliste protsesside arengu tulemusena moodustuvad õppimise alusoskused: oskus uut teadmist vastu võtta, oskus see oma seniste kogemustega ühendada ja edaspidiseks kättesaadavaks teha, oskus ja harjumus uut teadmist praktiliselt kasutada. Nimetatute alusel hakkavad kujunema õpioskused. Esimesed neist on lugemis-, kirjutamis- ja arvutamisoskus. Õppimise alusoskused on baasiks kõigile järgmistele elu jooksul omandatavatele õpioskustele. Kui alusoskused ei ole esimese kümne eluaasta jooksul välja kujunenud, võib see edaspidi põhjustada õpiraskusi.

„Karu-aabits” ongi raamat, mis lapse ja täiskasvanu ühise tegevuse kaudu last arendab. Valdav osa raamatust pakub selleks ainet mõlemale osalisele.

Laps saab armsa värvilise pildi Mõmmi elust ja tegemistest. Täiskasvanule on pildi juurde sobiv ettelugemise lugu ning nõuanded, mida jutu ja pildiga ette võtta. Need on suunatud nii lasteaiasõpetajale kui ka lapsevanemale.

Teatavasti on lapse **tahteline tähelepänu** („teen, sest on vaja, kuigi pole alati huvitav”) koolieelses eas ja esimestel kooliaastatelgi **väga lühiajaline**. Kui tähele-

panu kaob, ei saa seda käsuga pikendada. Seega: **koolieelses eas ja esimestel kooliaastatel peab tegevus olema lapsele huvitav.**

Huvi vallandab tahtmatu tähelepanu pikemaks ajaks, kui selles eas kestab taheteline tähelepanu. Eriti pakub huvi mänguline tegevus. Eelnevast lähtuv nõuanne:

Jälgige last ja pange tähele, kuidas tema tähelepanu langus avaldub. Lõpetage tegevus enne, kui lapse tähelepanu hajuma hakkab.

5–9-aastaselt on lapsel eriline, lapsele omane **ülekanemisvõime**. Ta võib võtta endale või anda mõnele esemele tegelikkusest täiesti erineva rolli. Rolliasendus võib olla nii sügav, et laps unustab iseenda või eseme tegeliku rolli, kuni tegevus või mäng kestab. Ülekanemisvõime avaldub aktiivselt lapse mängudes. Seda lapse iseärasust kasutatakse sageli mänguliste õppevahendite loomisel. Niisuguste ruumiliste õppevahenditega mängides toetub laps nii ülekanemisvõimele kui ka käelise tegevuse, kõne, aga ka värvustunnuse kasutamisele. Ta samastab mängu kuuluvad esemed või iseenda tavamõttes ebareaalsete nähtuste või omadustega. Sel viisil suudab ta tegelda sõnade, lausete, häälikute jms kui esemetega, mida saab vaadata, näidata, katsuda, ümber tõsta, s.t mitme meelega tajuda. Eriti on seda vaja siis, kui lapsel on vaatlusoskuse või mõtlemise areng mingil põhjusel jäänud lünklikuks. Huviga mängivad aga needki lapsed, kelle arengus erilisi lünki pole, kuigi nemad jõuaksid lugemisoskuseni ka selliste mängudeta.

Laps on valmis lugemiseks, kui ta

- tunneb mõtlemata ära kõik tähed;
- tajub sõnasse kuuluvaid häälikuid õiges järjekorras;
- suudab kokku öelda 4–5-tähelise sõna;
- (teab, et kaks ühesugust tähte kõrvuti tähistab pikemalt kõlavat häälikut).

Miks peavad tähed olema enne lugema asumist hästi selged?

Koolieelses eas laps ei suuda korraga silmas pidada mitut eesmärki. Et sõna kokkulugemine on talle alguses pingutav vaimne ülesanne, soodustab tähtede automaatne äratundmine selle ülesandega toimetulemist. Kui tähelepanu peab vahepeal pingsalt suunduma tähe äratundmisele, katkeb seos juba teadvustatud sõnaosaga ja tuleb siirduda taas algusse. Kui olete märganud, et laps pingsa kokkulugemise keskel raputab pead või teeb mingi muu segadust märkiva liigutuse, võib see olla märk, et ta mõnes tähes kahtleb.

Lisaks tähtede tundmisele peab laps tajuma ka sõna kõikide häälikute õiget järjekorda. Kui ta seda veel ei taju, ei saa laps aru, mida temalt soovitakse. Ta hakkab sõnu oletama ja satub segadusse. Varakult tähtede vastu huvi tunda ja neid tundma õppida on hea ja kasulik. Kahjulik on aga liiga vara kokkulugemist soovitada või nõuda. Kokkulugemist soovitada maksab siis, kui lugemisvalmiduse mõlemad pooled on lapsel olemas – kui tähed on selged ja kui ta 5–6-häälikulises sõnas eristab kõiki häälikuid õiges järjekorras.

Miks on vaja otsustada, kas häälik on täis- või kaashäälik? Kuidas selle üle otsustada?

Selles vanuses tahab laps kõike uurida ja läbi mängida, ilma et ta tunnetaks selleks kohustust. Talle on see üks eakohane variant uurimismänge, mis väga hästi ka lapse taju ja mõtlemist arendab (kuulamine, võrdlemine, korrastamine, rühmitamine, üldistamine jne). Mängides jõuab ta märkamatult häälikute määratlemiseni täis- või kaashäälikuteks ja sealt edasi häälikuühendi tajumiseni. Seda on vaja edaspidi koolis õigekirja õppides.

Kui laps suudab juba 5–6-häälikulises sõnas tajuda kõiki häälikuid, siis saab hakata mingi sõna (nt *ema, onu, karu*) häälikuid lähemalt uurima. Miks nad kõlavad eri moods? Kust see hääli tuleb? Mängupasun teeb ka hääli. Mis läheb läbi pasuna ja teeb hääli? Ka meie tunneme, kuidas õhk häälikuid teeb. Peeglist saab suud vaadata. Kuidas suu kuju eri häälikuid moodustades muutub? Seda, mida näha pole, saame tunda: suu läheb seestpoolt ümaraks või liigub keel kuhugi tugevalt vastu. Oleme uurijad ja avastajad.

Täishäälikut saame hääldada täie häälega, sest õhk pääseb suust otse välja. Teda võime pikalt venitada. Seepärast ongi täishäälik nii kõlav ja kostab hüüdes kaugele (nt metsas marjul olles: *uu, aa, ee* jne). Mõned häälikud ei ole nii kõlavad ega kosta kaugele. Uurimisel selgub, et õhk peab oma teel ületama takistusi ja kaotab nii osa hääli. Neile meeldib kõlada koos täishäälikutega, nad on head kaaslased (*l – lii, laa; s – saa; r – rii, raa, ruu*), nende pere nimigi on kaashäälik. Kas ka kaashäälikuid saab venitades hääldada? Proovime – enamikku saab. Kaashäälikute peres on aga kolm sellist pereliiget, kes ei suuda üldse oma häälikut venitada, tekib ainult plaks (*k, p, t*). Uurime, kuidas ja kus nende puhul see plaks tekib – kusagil õhu tee suletakse ja sulu avamisel see plaks tekibki. Teiste häälikutega kõrvuti on seda plaksu ka kuulda (*Äpu, lti, Uku*). Neid nimetatakse kaashäälikute pere sulghäälikuteks.

Toetudes sõnadele, uurime missugune on sulghääliku plaks. See on kas nõrk, tugev või väga tugev, sõltuvalt sellest, kas huuled (keel ja suulagi, kurk) on surutud kokku nõrgalt, tugevalt või väga tugevalt.

Kui laps eristab sõnas kõiki häälikuid nende õiges järjekorras ega tee talle raskusi ühegi hääliku paigutamine täis- või kaashäälikute rühma, siis saab asuda uurima, kuidas täis- ja kaashäälikud üheskoos sõnu teevad. Kas nad on sõnades vaheldumisi või satub vahel kõrvuti ka mitu ühe pere häälikut? Kõige parem on sellega tegelda mängides; mängida sõnu, kus kas lapsed või mänguasjad moodustavad kaks peret: täishäälikute pere ja kaashäälikute pere. Mõeldakse üks sõna ja lapsed või mänguasjad hakkavad häälikuteks – täishäälikute pere liige saab olla täishäälik, kaashäälikute pere liige kaashäälik. Koos otsustatakse, kas läks õigesti. Et segi ei läheks, võivad pered saada rinda eri värvi märgi vms – täishäälikud punase, kaashäälikud sinise (see on rahvusvaheline tunnus ja tasub

arvestada, et koolis kasutatakse sama märgistust). Kui olemas on tähekaardid, siis võib iga häälik endale ka nimekaardi saada. Hiljem saab mängu edasi arendada, nt vahetada üks häälik teise vastu välja ja nii uus sõna tekitada. Last võib juhtida uurima, kuidas sõnas täis- ja kaashäälikud reas seisavad. Avastus: vahel vaheldumisi, vahel on mitu ühe pere häälikut reas. Laps nimetab häälikukooslusi algul ilmselt kuidagi omamoodi: need on ühe-pere-häälikud, aga need on üksikhäälikud. Polegi oluline kohe tema määratlust parandada. Sisu on olulisem, häälikuühendi ja lihthääliku mõisted võivad jääda hilisemasse kooliterminoloogiasse. Võib aga ka öelda, et suured inimesed nimetavad neid nii. Laps ise valib, kuidas tema neid nimetada soovib, aga sealjuures teab, et neil on ka teistsugused nimetused. Ühel hetkel märkate, et laps ütleb teile ka ilma mängu ja värvitunnuseta, et selles sõnas on kaashäälikupere (nt *Urmas – rm*) või on selles kõik häälikud üksikud (nt *Mari*).

Kui lapsed suudavad määratleda häälikuühendit, s.t eraldada ühendihäälikute ja lihthäälikute rühma, hakkavad nad uurima lihthäälikute sõnades kõlamise pikkust.

Sõnades kõlavad häälikud lühidalt või pikemalt. Pikem lihthäälik on märgitud kahe ühesuguse tähega. See on üks häälik, mitte kaks ühesugust häälikut, seega ei ole häälikuühendi puhul õige öelda „kaks või enam erinevat häälikut”, sest kaks ühesugust häälikut sõnas kõrvuti seista ei saa, kõrvuti võivad olla vaid kaks üht pikemat häälikut märkivat ühesugust tähte. Ühendihäälikute puhul pole hääliku pikkuse määratlemine õigekirja tarbeks üldse oluline. Miks? Ühendihäälikud kirjutatakse alati ühe tähega. Seepärast polegi vaja nende kõlamise pikkust täpselt kuulata (*valge, lind, laulis*), **küll aga on tähtis häälikuühend ära tunda**. Lugemisel ja kirjutamisel näeme, et pikemad lihthäälikud on sõnas märgitud kahe ühesuguse tähega (*kallur, saabas*) ja need annavad sõnale hoopis uue tähenduse (*kalur – kallur, sabas – saabas*) või tekib tähenduseta moodustis (*kodu – koodu*).

Et iga sulghäälikut saab hääldada kolme eri tugevusega, siis ei jätku igaühele neist ka ühest tähest nagu teistele häälikutele – nõrk plaks (häälik) saab ühe tähe (*b, g, d*), tugev teise (*p, k, t*), aga väga tugev piduriga plaks (häälik) kaks tähte (*pp, kk, tt*).

Leitakse teksti (sõnade) vaatlemisel selliseid märkimisi ja uuritakse hääldust. Järeldus – kui need kaashäälikud on sulghäälikud, siis need teised, mida saab venitades hääldada, on (ilma) suluta kaashäälikud.

Lihthääliku pikkuse uurimisel kasutame järgmist tegevuste järjekorda.

1. Määrame sõnas häälikud ja nende järjekorra. Abistav tegevus **häälimine**.
2. Eristame lihthäälikud. Abistav tegevus **häälikuühendi määratlemine**.
3. Määrame lihthäälikute pikkuse. Abistav tegevus **hääldamine** (ütlemine).
4. Märgime lihthäälikud **tähtedega**.

Kuidas üles ehitada „Karu-Aabitsale” tuginev tegevus?

Et koolieelses eas lapsed on loomult uurijad ja avastajad ning eesmärgipärane õppimine ei ole neile veel jõukohane, siis peab **tegevus** ise huvi pakkuma.

„Karu-Aabits” püüab lapsi ümbritseva maailma uurimise kaudu mitmekülgset arendada ja kujundada nendes samm-sammult õppimise alusoskused, sh lugemisvalmidus ja esmane lugemisoskus.

„Karu-Aabitsa” pildileheküljed jaotavad edasilikumise sammudeks, mis enamasti läbitakse ühe tegevuse vältel. Mõnel juhul ja lasteaiarühma puhul ka laste arengulistest iseärasustest sõltuvalt võib ühel annusel peatuda isegi paari-kolme tegevuse vältel.

Tavaliselt võiks tegevust alustada pildi juurde kuuluva loo kuulamise ja pildi vaatlemisega. Seejärel vesteldakse teada saadust, täpsustatakse ja vajadusel selgitatakse sõnatähendusi, leitakse põhjusi, miks karulaps on sellises või teistsuguses meeleolus.

Edasi keskendutakse teemakohastele keeleühikutele (vaadeldakse **sõna**, kuidas sõnadest moodustub **lause**, missugused **häälikud** sõna moodustavad; toetudes lapse erilisele ülekandmisvõimele, uuritakse häälikute iseärasusi). Märksa hiljem, kui analüüsi on küllalt harjutatud, hakatakse tegelema sünteesiga (kokkulegemisega).

Sobivaim on kasutada häälikute tähistamiseks noope või nende tähenduses ruumilisi esemeid ning mänguasju, mida saab näha, korrastada, ümber korrastada, näidata ja asendada näiteks tähtede või sõnade kirjapildiga.

Kui pildilehel on ka juba teksti, siis loetakse seda juhendaja äranägemisel kas pärast pildi ja jutu teemalist vestlust või tegeldakse enne häälikanalüüsiga ning loetakse seejärel. Harjutusjuhised on iga pildi kõrvallehel. Kasutatakse lapsepäraseid harjutusi ja mitmesuguseid mänge, kas individuaalselt, väikestes või suuremates rühmades.

Sellisele uurimisele ja avastamisele võiks järgneda emotsionaalsem, ent samal ajal ka mõtlemist ja kujutlusi arendav lavastustegevus. See võiks alata pala veelikordse ettelugemise ja pildi vaatlemisega. Seejärel saab tegevuse ja tegelaste iseloomustamise kaudu juba lavastust ette valmistada. Loo läbimängimiseks võib õpetaja lastele küll rolle pakkuda, ent laps peab saama ise otsustada, kas ta soovib osaleda või eelistab olla vaataja. Arutelule ei pruugi kohe läbimängimine järgneda. Tavaliselt mängivad lapsed siis seda ise vabategevuse ajal.

Lisaks leiab õpetaja võimalused lisada liisusalme, hääldusharjutusi, otsida rii muvaid sõnu või õppida pähe lühisalme. Ka häälikuseade harjutusi teeb õpetaja lähtuvalt oma rühma vajadustest.

Märk ** viitab lapsevanema tarvis lisatud selgitustele ühistegevuste esimese poole ulatuses. Hiljem vajab ta neid üksikjuhtudel.

Neile täiskasvanutele, kes tunnevad huvi selle vastu, miks on vajalik nii või teisiti toimimine, soovitame lugeda Lilian Kivi, Milvi Rooslehe raamatut „Kuidas arendada lugemisvalmidust lasteaias” (Tartu: Elmatar, 2000).

SADU

Vihma hakkas sadama. Sadas sabinal vastu akent.
„Ma ei saa magada,” kaebas Mõmmi. „Vihm on paha.”
„Ei ole paha,” lausus ema. „Vihm on hea. Ta laulab sulle.”
Mõmmi kuulas. Sadu laulis:

„Sajan, sajan märjaks maa,
rohi kasvada siis saab.
Taps-taps-taps-taps,
kasva ka, karulaps!”

Hakkame uurima sõna ja lauset. Mis on sõna? Mis on lause?

UET (uurimise eeldatav tulemus): Vastates küsimusele „Mis see on?“, saame öelda ühe sõna. Kui ütleme mitmega sõnaga – saame lause.

Ütleme pildi, kuulnud loo või ümbritseva järgi **sõna** (*Mõmmi, ema, aken, lill, vihm, uni*). Sõnad teevad lauseid (valikuks: *Vihma sajab. Mõmmil on uni. Vihm laulab. Rohi kasvab. Mõmmi kasvab.*).

Mängime lauseid, mängime juttu. Osa lapsi asub sõnade rolli, teised lapsed jälgivad, kas sõnade järjekord lauses oli sarnane meie igapäevakõnega, või teevad ettepanekuid muutmiseks.

Tähelepanumäng. I Õpetaja ütleb segiläbi üksikuid sõnu ja lauseid. Sõna puhul plaksutavad lapsed ühe, lause puhul kaks korda.

II Pärast aabitsajutukese või mõne teise lühikese pala ettelugemist nimetab õpetaja sõnu või lauseid ja laps ütleb, kas see sõna või lause oli või ei olnud jutukeses.

** Vestleme pildi ja kuulatud loo alusel. Ütleme pildi järgi sõnu ja lauseid. Mis **see** on? Laps ütleb ühe sõnaga, mis on pildil. Sa ütlesid **sõna**. Ütle pikemalt. Laps ütleb pildi kohta mitme sõnaga. Nüüd sa ütlesid **lause**. Mis teevad lause? Püüame lausest sõnad kinni. Võtame klotsid, autod, nukud vms appi. Olgu see klots, auto või nukk mängult sõna. Mis sõnad me sellest lausest püüdsime? (Nt *Vihma sajab* – laual on kaks eset. Mitu sõna on selles lauses? Kui see mäng lõppes, vabastame asjad selle lause rollidest ja paneme reast ära. Nüüd võib neile järgmises lauses anda mõne teise sõna rolli.)

5-aastasele on paras annus mängida korraka kaks lauset, 6-aastasele kolm-neli lauset, mitte rohkem.

öö

Oli öö. Mõmmi magas. Äkki huikas keegi kuuse otsas: „Uhuu!” Mõmmi ärkas üles.

„Uhuu!” hõikas öökull.

„Uh-uu,” kordas kaja.

Suured puud kohisesid. Tuul ulus. Mõmmi kartis. Ta puges ruttu ema kaissu.

Uurime sõnu ja lauseid. Mida saab nendega teha?

UET: Lauset saab jaotada sõnadeks, sõnadest saab teha lauseid. **Sõnadega saab mängida.**

Ütleme pildi ja loetu järgi (2–3-sõnalisi) lauseid: *Mõmmi magab* jts (võib öelda ka lk 9 alusel).

Mängime lauseid. Lapsed võtavad sõnade rolli ja teevad nii lauseid. Teised otsustavad, kas nii räägitaks, kas sõnad on sellises järjekorras (*kell, voodi, Mõmmi, ema, öökull, magab, lill, aken, kardin*).

Lause kasvatamise mäng. Õpetaja ütleb kahest sõnast koosneva lause. Lapsed lisavad ühe kaupa sõnu, mille tulemusena saadakse iga kord uus lause. Vastavalt vajadusele võib algul mängida nii, et lausete aluseks on temaatiline pilt.¹

** Nii seda kui ka iga järgmist leheküljepaari alustame pildi vaatamise, loo ettelugemise ja vestlusega. Mängime veel lauseid asjadega, mis on mängult sõnad. Kasutame ettelugemise lugu, pilti, lisame lauseid tegelikkusest, last ümbritsevast. Võib proovida lause kasvatamist. (Nt *Öökull huikas*. Kuidas öökull huikas? Pane me laotud lause lõppu selle sõna – veel ühe eseme. Saime pikema lause.)

Mõistata sõna! Õpetajal on (looma, eseme, tegevuse) pilt, mida ta algul lastele ei näita. Ta hakkab andma vihjeid pildil oleva objekti kohta (Ta elab metsas. Ta on karvane. Ta on suurem kui meie. Talle meeldib mesi.) ja jätkab aeglaselt seni, kuni keegi arvab teadvat, mis on pildil. Kui vastus osutus õigeks, näitab õpetaja pilti. Edaspidi, kui mänguga on harjutud, võib õpetaja asemel olla mängujuhiks laps. Ka kodus saab laps sellist äraarvamise mängu vanema või õdede-vendadega mängida.

---

¹ Ei ole soovitatav lausetes kasutada lühikesi, sageli koos kõlama kippuvaid sõnu: *ei saa, on küll, ei jää* jts. See teeb lapsele sõnade eristamise raskeks. Sobivamad on laused, milles määratletakse ese, tegevus, omadus, koht.

